

A Lengyel-Magyar Kulturális Egyesület által
2019. november 7-én a szegedi Gál Ferenc Főiskola Klebelsberg termében tartott
„1919-1939-1989 Politikai gyilkosságok Lengyelországban és Magyarországon”
című konferencián elhangzott előadás szövege

Bödők Gergely

A Magyarországi Tanácsköztársaság és az értelmiség

Tisztelt Igazgató Úr! Kedves Kollégák! Kedves megjelentek!

Mit lehet várni egy olyan előadástól, amelynek első mondatai mindjárt a szabadkozásról szólnak? Az *időszak* – a címben jelölt Magyarországi Tanácsköztársaság kronológiája nem szorul magyarázatra: ezalatt a proletárdiktatúra 1919. március 21-iki deklarációjától a rendszer vezetőinek augusztus 1-jei lemondásáig terjedő időtartamot értjük. Őszinte félelmeinket ehelyett a következő felismerések táplálják: az értelmiség, mint a szellemi pályán mozgó-, és szellemi tevékenységből élő heterogén társadalmi csoport Kommünhöz fűződő viszonyának mélyreható és alapos bemutatása precíz és komplex társadalomtörténeti vizsgálódást kívánna, amire nem vállalkozhattunk. És csak kisebb részt a rendelkezésünkre álló szűk időkeret okán. Nagyjából – bevallottan – e témakör kutatásával kapcsolatos szakmai múltunk rövideje és az „igazi” társadalomtörténetek megszólalásai mögött felsejlő komoly elméleti felvérteztség híján. Úgy hiszem akkor járok el helyesen, ha jobb híján, a jelzett időszakban az értelmiséget ért hatásokra és értelmiségi válaszokra fogok csak az előadásomban kitérni – megkísérelve a témáról néhány érvényesnek gondolt állítást megfogalmazni.

Az 1919. március 21-én – puccsszerűen – hatalomra jutott Magyarországi Tanácsköztársaság vezetői a magyar politikai, gazdasági és társadalmi rend mélyreható és rendkívül gyors megváltoztatásának igényével léptek fel. Programjukban – amely szinte minden ponton a korábbi magyar tradíciók, kormányzati gyakorlat és elvek tagadására épült – Marx, Engels és más radikális baloldali teoretikusok filozófiai jellegű és gyakorlati cselekvést előírányzó írásaiban rögzített új társadalmi- és gazdasági modell hazai létrehozását tűzték ki célul. A politikai cselekvés és módszer mögötti világkép meghatározott eleme a keletről nyugatra tartó forradalmi hullám feltételezése volt, amelynek terjedésében komoly tranzit szerepet szántak a magyar

proletárdiktatúrának. Az új társadalmi rend legfontosabb elemét egy olyan – a korábnál igazságosabbnak hirdetett – új társadalom megteremtése képezte, amely az addig vezető pozícióban lévő *urak* helyére a bérből élőket – a pontosan sohasem definiált *proletárokat* – helyezte – azaz a mindennapokban a korábbi tulajdonviszonyok teljes és rapid megváltoztatásával járt. A radikálisan új programhoz gyökeresen új kultúr- és művelődéspolitikai törekvések társultak.

Az új társadalomképből és a Kommün által deklarált nyílt antiklerikalizmusból következett, hogy az új rendszerben a korábbi döntéshozók és befolyásos politikusok mellett a hazai papság képviselőit is háttérbe szorították. Ők a diktatúra új választójogi rendelete értelmében a továbbiakban elveszítették választójogukat és választhatók sem voltak többé. Politikai jogaik elvétele mellett a régi nagybirtokos arisztokráciára és az egyházi tisztségviselők korábbi „elnyomó” és sok évszázados „kizsákmányoló” tevékenységük miatt anyagilag is bűnhődtek, amikor a jövedelmük gazdasági alapját képező üzemeik és birtokaik jelentős részét is elvették. A rendeletekben kiadott és a politikai szólamokban körvonalazott új társadalompolitika a korábbi politikai vezetőket, arisztokratákat és nagybirtokosokat, hamar eltántorította a rendszertől. Az állami kisajátítást közzé tevő rendeletek és az elitellenes légkör miatti antipátia felemás viselkedést szült: a korábbi elit zöme megpróbált láthatatlanná válni és a proletárdiktatúrát családjával együtt valamelyik vidéki birtokán átvészelni. Mások ugyanakkor, mint gróf Károlyi Gyula, előbb Aradon, majd Szegeden ellenforradalmi kormányt alakítottak, a szintén gróf Bethlen István és gróf Teleki Pál pedig külföldre távoztak, és Bécsből igyekeztek politikai támogatókat és megfelelő anyagiakat szerezni a hazai Kommün megdöntésére. A vagyonos nagypolgárokat a magántulajdon szentségének a megsértése, a kereskedések zár alá vétele és a bankszektor államosítása fordította szembe a rendszerrel. A polgárság bizalmát a kisajátítások mellett továbbra is romló közállapotok, a proletárcsaládok többszobás fővárosi lakásokba költöztetése és a vörösteror ásta alá. A vidéki lakosságot pedig az elmaradt földosztás, a teljes absztinenciát hirdető alkoholtilalom és a vallási meggyőződésüket súlyosan sértő diktatúra erőszakos egyházellenes propagandája sodorta tömegesen a rendszer ellenzőinek táborába. A Károlyi-féle Népköztársaság 1918 őszén kialakult rendszeréhez képest így a Tanácskormány társadalmi bázisa kezdettől elég korlátozott volt, támogatói köre pedig zömmel a fővárosi és nagyvárosi gyári munkásságból, valamint az értelmiség egy jelentős részéből állt össze.

A hazai vörösteror halálos áldozatainak számát 1920-as gyűjtésében közel 590 főre taksálta Váry Albert volt királyi koronaügyész. Közülük körülbelül 370 főre tehető azok száma, akiket az állami szintre emelt erőszak ekkor felállított új szervei, a vörösórség, a Lenin-fiúk és más terrorcsapatok tagjai végeztek ki az ország különböző pontjain, a többiek nagy része a rendszerrel vívott ellenforradalmi összecsapásokban veszítette az életét. Az áldozatok bűneként a regiszterben

legtöbb esetben az „ellenforradalmiság” esetleg „polgárság” volt feltüntetve. A vörösteror áldozatainak zöme a rendszerrel szembekerült parasztság, esetleg vagyonosabb polgárok és földbirtokosok voltak, de akadtak közöttük kivégzett papok is. Politikai jogai, korábbi befolyása és gazdasági javainak elvétele mellett az új rendszer a korábbi elitet – pozíciójánál fogva sajátosan érdekvezérelt társadalmi osztályként – komplett tette felelőssé a háborúért és a hadviseléssel járó félévtizedes szenvedésekért is. A rendeletekbe foglalt és újságokban közzétett elitellenes hangok között felmerültek olyanok is – már 1918 őszétől fogva – amik azt hangoztatták, hogy prominens személyek kivégzésével kell elégtételt venni a nélkülözésekért. Tömeges kivégzésekre ugyan nem került sor, de egy hónappal az új rendszer deklarálását követően számos korábbi véleményformálót, egyetemi tanárt, volt politikai vezetőt (köztük korábbi minisztereket), püspököt, újság-szerkesztőt, magas rangú katonatiszteket túszként letartóztattak és előbb a Markó utcai fogdába, majd a Gyűjtőfogházba szállítottak. A túszyűjtés közvetlen oka ugyan az április közepi román támadás volt – de ezzel akarták elejét venni az országban bimbózó ellenforradalmi mozgolódásoknak is. A túszyok egy részét – például a 60 éven felülieket – a Budapesten tartózkodó kevés számú külföldi megbízott közbenjárására elengedték, de a legtöbben csak a Tanácskormány lemondását követően, a román hadsereg előőrseinek budapesti megjelenésekor szabadultak ki.

A Tanácsköztársaság az ideológiájában is és a rendeletek kedvezményezettjeit tekintve is a proletárság támogatására alapozott nyílt protekcionista politikát hirdetett, mégis, kezdettől fogva nagy jelentőséget tulajdonított befolyásos értelmiségiek, írók, művészek és tudósok támogatásának a megnyerésére is. Ez csak részben magyarázható azzal, hogy a Kommün vezetőségében, a minisztereket felváltó népbiztosok között is, nagy számban találunk értelmiségi háttérű politikai vezetőket és művészeket is. A magyar értelmiség és a Tanácsköztársaság viszonyában elengedhetetlen, hogy felidézzük azt a keveset emlegetett támogatói magatartást, amellyel a szellem emberei közül sokan: írók, költők, festők, tudósok és zeneművészek viszonyultak a proletárdiktatúrához. Ugyan az egyéni életutakat tekintve különböző motivációkat találhatunk, ennek a támogatói viselkedésnek néhány általános vonása minden bizonnyal felfesthető.

Ennek magyarázata jelentős részben az első világháborúban és ennek következményeiben keresendő. A Nagy Háború – mint azt bizonyára – tudják egyáltalán nem úgy indult, hogy évekig tartó öldöklés lesz és a frontkatonák mellett társadalom számára hosszú ideje nem tapasztalt szenvedéssel és nélkülözésekkel fog járni. A mindössze pár hónapra kalkulált összecsapás azonban – több ok miatt is – elhúzódott, a frontvonalak megmerevedtek, és a hosszú-, nemegyszer állóháborúvá merevedett küzdelem – inflációval, drágasággal és az életszínvonal drasztikus csökkenésével járt együtt – már rövid távon. A magyar értelmiség egy jelentős része is megfordult valamelyik fronton, mások időben szereztek különböző mentességet a hadba vonulás alól. Azok,

akik megjárták valamelyik frontszakaszt gyakran egész későbbi életüket meghatározó tapasztalatokra tettek szert. A háború legfontosabb hatása ugyanis – ahogy azt George L. Mosse, amerikai történész fogalmazta meg – a *brutalizáció* volt. Ehhez hozzátehetjük a brit Arthur Marwick definícióját is az első világháborúról, amit olyan komplex „kolosszális pszichológiai tapasztalatként” jellemzett, amelynek alapvető lenyomatai maradnak az emberi pszichében.

1918 őszére már rengetegen várták a háború végét. Ekkorra tömegesen tették magukévá Babits Mihály, 1916-ban megjelent, Húsvét előtt című nagyhatású versének sorait: „*Ó béke! béke! legyen béke már! Legyen vége már! Aki halott, megbocsát, ragyog az ég sátra, Testvérek, ha tul leszünk, sohse nézünk hátra! Ki a bűnös, ne kérjük, ültessünk virágot, szeressük és megértsük az egész világot: egyik rész a munkára, másik temetésre: adjon Isten bort, buzáat, bort a feledésre!*” Feledni a történeteket azonban nem csak 1918-őszén, 1919 tavaszán, sőt sokkal később sem volt egyszerű. Ehhez ugyanis elsődlegesen el kellett volna tudni számolni a 660 ezer halott magyar katonával, az 1,4 millió sebesülttel és az évekre idegenbe szakadt több mint 800 ezer hadifogollyal. 1918 őszére is igaz a mondás: a sikernek sok gazdája van, csak a kudarc árva. A szembenézés feladatát így senki sem vállalta magára.

A korabeli sajtót, a visszaemlékezéseket olvasva, többen megfogalmazták, hogy a történeteket nem lehet meg nem történné tenni, és nem lehet struccpolitikát mímelve ugyanott folytatni, mint a háború előtt. A felelősségkeresés igénye csakhamar párosult a „megtalált” (sokszor inkább csak: kijelölt!) felelősök megbüntetésének szándékával is. A volt miniszterelnököt, Tisza Istvánt, akinek a neve sajnálatosan összeforrott a háborúval – hiába ellenezte azt egy hónapig, 1918. október 31-én fővárosi, Hermina úti, villájában fegyveres katonák kivégeztek. Vidéken pedig a leszerelt katonák és a feldühödött parasztság részvételével ezer áldozatot is meghaladó spontán „népítéletek” kezdődtek, a zsidó szatócsbolt-tulajdonosok meglincselésével, kúriák felgyújtásával, jegyzők és papok megverésével és fosztogatással.

De a háborús vereségnek nem csak személyes konzekvenciái lettek: 1918 végére az Osztrák Magyar Monarchia sem létezett többé. A Birodalmak összeomlásával pedig adta magát a gondolat, hogy a háborús rendszerek és vezetőik bukása mellett, mindennek ami régi pusztulnia kell és valami újnak és jobbnak kell a helyükbe lépni. Ezt az absztrakt elvet a háború végére a leghatározottabban emelték az ideológiájuk sarkalatos elemei közé a kommunizmus szovjet-orosz, bolsevik doktrínerei (mindenekelőtt Lenin és Buharin), beillesztve ezt radikális társadalomátalakító elképzeléseik közé és osztályharcot hirdető jövőképük integráns részévé téve. Eddigre ugyanakkor a hazai közegben is hatottak Ady forradalmi szellemiségű eszméi, a Galilei-kör, a Huszadik Század, a Népszava és a Nyugat szerzői, valamint a folyóirat körüli értelmiségi holdudvarnak háborúellenes gondolatai is. Ráadásul a csúcsertelmiségien túl az iskolázatlanabbak közül is az átélt szenvedések sokakat tettek fogékonnyá a magát szebbnek, jobbnak és igazságosabbnak hirdető új szocialista (majd

kommunista) eszme iránt, ezért vált az első világháború alatt a hazai olvasók legnagyobb példányszámban megvásárolt szerzőjévé Karl Marx.

Aligha szükséges hát különösebben indokolni, hogy a művészek és értelmiségiek körében az évekig tartó küzdelmek végére ez az új, progresszívnek tűnő gondolat miért tűnt vonzó alternatívának. Ebben az elbizonytalanodás, az általános értékválság és az újra-definiálás igénye is szerepet játszott. Ahogy az is, hogy a Tanácsköztársaság az öldöklő világháború árnyékában, kulisszák mögötti tárgyalások eredményeként és puccsszerűen-, de ami sokkal fontosabbnak tűnt: vér nélkül győzött. Ez az értelmiségi körökben az új rendszernek szintén óvatos legitimációt kölcsönzött.

A társadalmi forradalom gondolata már a rendszer elején egyfajta művészeti forradalmi szándékkal is kiegészült. A radikálisan új, formabontó művészeti formák, az önkifejezés modern kontúrjainak kialakításában való szerepvállalás lehetősége sokak szemében aktivizálásra ösztönző csábító lehetőségként hatott. És, kár volna tagadni, bizonyára többen voltak azok is, akik elköteleződése őszintétlen volt, korábbi mellőzöttségükön, vagy sokkal inkább egzisztenciális kiszolgáltatottságukon szerettek volna segíteni, és a háború megszokhatatlan szűkös életlehetőségei után kiszámíthatóbb, biztosabb jövedelemre vágytak.

A Tanácsköztársaság irodalmi fogadtatása így nagyon pozitív volt. 1919. március 21-ére a fiatal (mindössze 15 éves vöröskatona) Illyés Gyula így emlékezett vissza: *„Tágabbra, magasabbra sose nyílt eladdig a mennybolt az én ifjú képzeletem öt világrészében, mint akkor, 1919. március 21-én. De emlékeim szerint nemcsak az én kamaszfejem fölött tárult olyan szédtő óriásit a jövő: a hit a jobb lehetőségekben. Így volt azon a napon az egész ország.”* A rendszer létrejötte után pár nappal jelent meg Juhász Gyula Tanácsköztársaságot dicsőítő cikke, a Forradalmi kis káté és a Májusi óda című verse a Délmagyarország című lapban. Molnár Ferenc pedig április 1-én így írt: *„Abból a földrajzi különbségből, ami az Oroszország és Franciaország nagy távolsága, Németország és Magyarország kis távolsága közt van, megszülethetik a lenini koncepciónak egy nyugat felé fordított olyan képe (...), amely a maga csodálatos tisztaságában, világtörténelmi jobbiszeműségében és annyi emberi nyomorúság tapasztalatait felhasználtan boldogító ragyogással világít a nyugatra.”*

Az 1919. április 3-án felállított Írói Direktóriumban – aminek hivatalból tagja lett a filozófusból közoktatásügyi népbiztossá vált filozófus, Lukács György is – mások mellett ott ült Babits Mihály, Móricz Zsigmond, Kassák Lajos, Szini Gyula és Osvát Ernő is. Az Írói Választmány tagjává pedig olyan irodalmi nagyságokat neveztek ki, mint Füst Milán, Déry Tibor, Fülep Lajos, Heltai Jenő, Gárdonyi Géza, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes, Lesznai Anna, Tóth Árpád vagy Schöpflin Aladár. A vezető irodalmi lap, a Nyugat 1919. április 1-jei számában Tóth Árpád Az új Isten című versében lelkesen köszöntötte a Kommünt: *„Hozsánna néked, új isten, hozsánna! Legyen*

szavad teremtés új igéje, Formáld át sáros, bűnös, ócska bolygónk, Mit elrontott sok régi, úri isten, Te istenek közt új és proletár, Formáld boldoggá pörölyös kezeddél, – Emelj minket roppant tenyereidre, És a magad képére gyúrd át minket!” – olvashatjuk Tóth erős képeket megfogalmazó sorait. Kevesen tudják, de kezdetben olyan támogatói is akadtak a rendszernek, mint Németh László, Krúdy Gyula, az 1920-ban megjelent – a Horthy-korszak egyik bestsellerévé vált *Elsodort falu* szerzője – Szabó Dezső, vagy a polgár-író Márai Sándor.

Az új szocialista irodalompolitika a művészeti életben is lezajlott rendszerváltást kifejező intézkedés-dömping mellett a rendszerhez lojális szerzők erkölcsi és anyagi támogatásával egészült ki. A Tanácsköztársaság alatt a fiatal írók számára ösztöndíjakat biztosítottak, a már befutott szerzőknek pedig szükség esetén havi előleget irányoztak elő. Sok író számára imponált a Tanácsköztársaság új művelődési programja: a néptömegek nevelését szolgáló új intézmények létrehozása és a régiiek köztulajdonba vétele, a könyvkiadás államosítása, a közkönyvtár hálózat kiépítésének elkezdése, a tömeges színházba járást lehetővé tevő olcsó színházjegyek, az államosított iskolákban a kötelező-, nyolcosztályos és ingyenes oktatás rendeleti bevezetése, vagy a felsőoktatás átszervezése, korábban mellőzött tudósok egyetemi tanárokká történő kinevezésével. Közülük talán a legismertebb név Babits Mihályé volt, aki ekkor kapott egyetemi katedrát. De egyetemi professzori állást ajánlottak Szekfű Gyulának is – a két világháború közötti magyar történetírás talán legfontosabb alakjának –, aki viszont nem fogadta el az új pozíciót, bécsi elfoglaltságaira hivatkozva.

Az írói direktórium mellett a művészvilágból is kezdetben sokaknál lelt támogatásra a rendszer. Közöttük találjuk a képzőművészeti életben meghatározó Kernstok Károlyt, Vedres Márkot, Pór Bertalant, vagy Csók Istvánt – utóbbiak a Képzőművészeti Főiskola tanárai lettek. A zenei direktórium tagjává választották Bartók Bélát, Reinitz Bélát, Kodály Zoltánt és Dohnányi Ernőt is. A szocializált filmstúdiókban pedig ott dolgozott, sőt lényegében irányító szerepkörben működött, Korda Sándor, a bécsi, amerikai, majd brit emigrációjában világhírűvé vált későbbi Sir Alexander Korda.

Az értelmiségi lelkesedés azonban illékony és ezúttal sem maradt tartós. A Tanácsköztársaság sikertelen válságkezelési intézkedései-, a permanens propaganda mind átlátszóbb populista szólamai-, a vörösteror hírhedt gyilkosságai és az erőszakos rekvirálások hatására, sokak szemében, a kezdeti vonzó alternatíva kiábrándulásba, majd hallgatásba és ellenforradalmi lelkiségbe csapott át. Azáltal, hogy a proletárdiktatúra hamar el-inflálta a kezdettől is igencsak korlátozott támogatói társadalmi csoport bizalmát, bukása kódolt volt. Bukásához azonban katonai összeomlás, a magyar Vörös Hadseregnek a román királyi hadseregtől a tiszai fronton elszenvedett veresége kellett. Amikor végül a Forradalmi Kormányzótanács 1919.

augusztus 1-én lemondott aligha tévedek nagyot, ha azt gondolom, sokkal többen lélegeztek fel és vártak jobb, kiszámíthatóbb világot, mint a rendszer létrejöttekor. Érthető, hogy az értelmiség tagjai közül korábbi szerepvállalásukra sem akkor, sem pedig később nem sokan gondoltak szívesen vissza, esetenként pironkodva emlékeztek akkori lelkesedésükre, vagy igyekeztek azt az emlékezetből eltüntetni, más színben feltüntetni, vagy leginkább: elfelejteni. Nem így tett viszont a történetek fölötti miértre választ kereső Babits Mihály. Ahogy később őszintén írta: *„Az én világnézetem a proletárdiktatúra alatt teljesen konzervatív irányban tolódott el. De úgy látszik, a konzervativizmust nem egyformán értettük. A forradalmat az eszközök utáltatták meg velem: s ha a visszahatás ugyanolyan eszközökkel dolgozik, akkor ez csak folytatása a forradalomnak. S az én konzervativizmusom nem jelentheti régi ideáljaim megtagadását. A főcél a béke és boldogság: erre kétségtelenül rossz út a forradalom, melyben a nemzet önmagát öli meg: de nem kevésbé rossz út az, ha nemzetek és fajok egymást ölik. Az igazi hazafiság az, mely a maga nemzetét, fáját belül erősíti: de nem az, mely idegen nemzeteket, fajokat kijelöl támad. Az igazi hazafiság a kulturális nem a politikai.”*

Babits önkritikus válasza, úgy hiszem, más írók, művészek és értelmiségiek szerepvállalására is magyarázatként szolgálhat, és talán jól mutatja azt a – meglehet – még ma is létező sajátos különbözőséget, ami a magyar vidéki és a városi emberek, a parasztság és az értelmiség között húzódik, illetve húzódhat. A vidéki parasztság a földhöz való ragaszkodása, kisebb mobilizációs ereje, a hagyományaiban és értékeiben dominánsan konzervatívabb-tradicionalista értékvilága és vallásossága miatt a történelemben rendre feltűnő új eszmékkal szembeni immunisabb és mindenkor nehezebben lelkesíthető, viszont nehezebben is ábrándul ki. A változás és változtatás iránti igény viszont gyakran fogékony táptalajra lel az idealizmusukban aligha alul becsülhető íróknál, művészeknél és az értelmiség más csoportjainál is, akik hamarabb lelkesednek, de ez a lelkesültség gyakran ugyanilyen hamar is huny ki.

Köszönöm szépen a figyelmet!